Henriette Sinding Aasen
og Nanna Kildal (red.)

Grunnloven og velferdsstaten

FAGBOKFORLAGET

Grunnloven og velferdsstaten

Henriette Sinding Aasen og Nanna Kildal (red.)

Grunnloven og velferdsstaten

FAGBOKFORLAGET

Copyright © 2019 by
Vigmostad & Bjørke AS
All Rights Reserved

1. utgave / 1. opplag 2014

ISBN: 978-82-450-3227-7
ISBN (trykt): 978-82-450-1570-6

Tilrettelagt for e-bok: John Grieg, Bergen

Forsidedesign ved forlaget

Boken er utgitt med støtte fra Universitetet i Bergen.

Spørsmål om denne boken kan rettes til:
Fagbokforlaget
Kanalveien 51
5068 Bergen
Tlf.: 55 38 88 00 Faks: 55 38 88 01
E-post: fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Materialet er vernet etter åndsverkloven.
Uten uttrykkelig samtykke er eksemplarfremstilling
bare tillatt når det er hjemlet i lov eller avtale med Kopinor.

Innhold

Kapittel 1

Fra rettsstat til velferdsstat: oversikt over bokens tematikk ... 13
Henriette Sinding Aasen og Nanna Kildal

Kapittel 2

Sentrale begreper, utviklingslinjer og teoretiske perspektiver ... 17
Henriette Sinding Aasen

Utviklingslinje 1: Fra enevelde til rettsstat ... 17
Utviklingslinje 2: Fra rettsstat til folkestyre ... 18
Folkesuverenitet og demokratisering ... 18
Trykkefrihet og politisk organisering ... 19
«Det sosiale spørsmål» og liberalismen ... 21
De frivillige organisasjonene og kvinnene ... 22
Utviklingslinje 3: Fra nattvekterstat til velferdsstat ... 23
Utviklingslinje 4: Fra statsborger til medborger ... 25

Kapittel 3

Folkesuverenitet, likskap og menneskerettar i 1814 ... 31
Eirik Holmøyvik

1 Innleiing ... 31
2 Folkesuverenitet og likskap i grunnlovene rundt 1814 ... 31
3 Grunnlova og folkesuvereniteten ... 33
4 Grunnlova og likskap ... 34
4.1 Like rettar og plikter ... 35
4.2 Individuell autonomi som vilkår for politiske rettar ... 36
4.3 Grunnlova og røysteretten ... 39
4.4 Institusjonell egalitærisme: Spørsmålet om tokammersystem ... 40
4.5 Indirekte val som sosial sil ... 43
5 Grunnlova og menneskerettane ... 43
6 Kva grunnlov fekk vi i 1814? ... 47

Kapittel 4
Grunnloven og rettsstaten i komparativt perspektiv 49
Anneken Kari Sperr

1 Innledning 49
2 Historisk dimensjon – *Rechtsstaat*-ideen i Tyskland 50
2.1 Formalisering av Rechtsstaat-ideen 52
3 Rettsstaten og konstitusjonalismen – retur til en substansiell forståelse av rettsstaten i Tyskland etter 1945 53
3.1 Forbundsrepublikken Tyskland som demokratisk og sosial rettsstat 54
3.2 Skisse av den moderne tyske rettsstatsforståelsen 56
4 Komparative betraktninger – særlig om håndhevingen av individuelle rettigheter 60

Kapittel 5
Konstitusjonell regulering av velferdsrettigheter 67
Anneken Kari Sperr og Roberto Gargarella (avsnitt 3)

1 Innledning 67
2 Tysklands sosiale rettsstat 67
2.1 Historisk utvikling 67
2.2 Overblikk over reguleringer av sosiale rettigheter i *Das Grundgesetz* 70
2.3 Gjennomgang av noen utvalgte sosiale (grunn-)rettigheter 71
2.4 Vern av sosiale (grunn-)rettigheter i forholdet mellom private 76
3 Konstitusjonalisme og sosiale rettigheter i Latin-Amerika 77
3.1 Innledning 77
3.2 Liberal-konservative grunnlover (1850–1910) 77
3.3 Sosial konstitusjonalisme (1910–1950) 78
3.4 Multikulturalisme og menneskerettigheter (1950–2010) 79
3.5 Organiseringen av makt: Om konstitusjonens «maskinrom» 82
4 Oppsummering og avslutning 84

Kapittel 6
De sosiale rettighetenes frammarsj gjennom 200 år – og pliktenes tilbaketog? 89
Aksel Hatland

1 Rettigheter – men også plikter 90
2 1814-grunnlovens betydning for velferdsrettighetene 92
3 Velferdsrettigheter på Grunnlovens tid 94
4 Plikten til familieforsørgelse 95
5 Offentlig inntektssikring på frammarsj 96
5.1 Syketrygd 96
5.2 Alderstrygd 97

6 Grunnloven og alderstrygden 98
7 Uføre og ledige 99
7.1 Uføretrygd 99
7.2 Arbeidsløshetstrygd 100
8 Forsørgerplikt i endring 101
9 Retten til velferdstjenester – et nyere vekstområde 102
10 Barnehager – den siste store rettighetsreformen 104
11 Et nytt mønster av rettigheter og plikter 105

Kapittel 7
Grunnloven og retten til arbeid 109
Henriette Sinding Aasen og Nanna Kildal

1 Innledning 109
2 Fra «negativt» til «positivt» frihetsbegrep 110
3 Utforming av Grunnloven § 110: Arbeid som individuell rettighet? 112
4 Grunnloven § 110 og kravet om en aktiv sysselsettingspolitikk 113
5 Et krav om ikke-diskriminering 115
6 Plikt til å arbeide? Etiske og juridiske utgangspunkter 115
7 Avslutning 118

Kapittel 8
Den nye «velferdskontrakten» 119
Nanna Kildal

1 Kontraktstenkning i Grunnloven 119
2 Kontraktstenkning i velferdsstaten 120
2.1 Den nye arbeidslinjen 122
3 Resiprositetsnormen 124
4 Rett og plikt 125
5 Avslutning 128

Kapittel 9
Grunnloven og retten til utdanning 129
Henriette Sinding Aasen

1 Innledning 129
2 Målet med utdanningen 130
2.1 Et tilbakeblikk 130
2.2 Målet med dagens utdanning 133
3 Grunnskoleplikt og gratisprinsipp 137
3.1 Norsk lovgivning 137
3.2 Grunnloven § 109 og menneskerettighetene 139

4 Barnehagenes samfunnsoppdrag ... 141
5 Avslutning ... 142

Kapittel 10
Grunnloven og de sosiale rettighetene ... 145
Henriette Sinding Aasen

1 Innledning ... 145
2 Sykdom, fattigdom og offentlig hjelpeplikt: Kort historikk ... 146
3 Menneskerettigheter og sosial velferd ... 148
3.1 Verdenserklæringen om menneskerettigheter ... 148
3.2 Det internasjonale konvensjonsvernet ... 149
4 Grunnlovens bestemmelser om økonomisk, sosial og helsemessig trygghet ... 152
4.1 Oversikt ... 152
4.2 Barns rett til økonomisk, sosial og helsemessig trygghet ... 152
4.3 Støtte til livsopphold ... 154
4.4 Hva med helse og adekvat levestandard? ... 157
5 Avslutning ... 159

Kapittel 11
De fremmede ... 161
Jødeparagraf, religionspolitikk og norske verdier
Jill Loga

1 Innledning ... 161
2 Fremmedlovgivning ... 161
3 Jødeparagrafen ... 163
4 Kristenplikt og fremmedpolitikk ... 167
5 Religionsfrihet ... 171
6 Fremmedfrykt og fordommer ... 172
7 Beskyttelse av religiøse eller økonomiske verdier? ... 175
8 Verdibekymringer i dagens samfunn ... 176
9 Avslutning ... 178

Kapittel 12
Fra rettsstat til velferdsstat: Grunnloven og den moderne samfunnskontrakten ... 183
Henriette Sinding Aasen

1 Grunntemaet ... 183
2 1814–2014: 200-årsperspektiv på «samfunnskontrakten» ... 183
3 Grunnlovens betydning for utviklingen av velferdsstaten ... 187

4 Hva kjennetegner den norske Grunnloven? Historiske og komparative oppsummeringer 188
5 Særlig om domstolenes rolle 191
6 Sikring av rettsstaten og menneskerettighetene 194
7 Vern mot kortsiktighet 195
8 En moderne samfunnskontrakt? 196

Litteratur 199

Stikkordregister 213

DEL I

Innledning

En samfunnsutvikling som den norske
gjenspeiler tre ideologiske stadier;
rettsstaten helt fra 1814,
demokratiet som ikke ble fullt ut gjennomført før senere,
velferdsstaten fra vår egen tid.
Denne utviklingen har langsomt bekreftet
at et samfunn bygd på
«frihet, likhet og brorskap» er mulig.

(Torkel Opsahl)[1]

1 Sitert fra Asbjørn Kjønstad og Aslak Syse, *Velferdsrett I*, 5. utgave, Oslo 2012, s. 5. Utsagnets originalkilde lot seg ikke oppdrive.

Kapittel 1

Fra rettsstat til velferdsstat: oversikt over bokens tematikk

Henriette Sinding Aasen og Nanna Kildal

Den 17. mai 2014 fylte den norske grunnloven 200 år, og ble i flere uker storslått feiret som grunnsteinen for det norske samfunnet. Noen dager før nasjonaldagen vedtok Stortinget en innholdsmessig revisjon av Grunnloven, som fikk en ny del E med tittel «Menneskerettigheter», formulert både på bokmål og nynorsk.[2] Den nye menneskerettighetskatalogen er en mer oppdatert konstitusjonell regulering av menneskerettighetene sammenlignet med tidligere. Ikke bare fikk de sivile og politiske rettighetene et mer moderne uttrykk. I tillegg kom det inn bestemmelser om rett til velferdsgoder: rett til utdanning, rett til stønad til livsopphold og et særlig vern om barns rettigheter.[3] Grunnlovsrevisjonen bygget i stor grad på rapporten til Menneskerettighetsutvalget[4] og medførte at den norske grunnloven nå gir et mer representativt uttrykk for sentrale menneskerettslige og velferdsstatlige verdier.

Denne boken tar utgangspunkt i at Grunnloven er et verdimessig og rettslig forpliktende rammeverk for styringen av landet og for forholdet mellom staten og borgerne. Det har derfor stor betydning at Grunnloven også gir uttrykk for velferdsstatlige verdier. De nordiske velferdsstatene anses som ledende i verden når det gjelder å utvikle og implementere en universalistisk og egalitær sosialpolitikk, og Norge har høstet internasjonal anerkjennelse for sine offentlige velferdsordninger tuftet på idealer om respekt for menneskerettigheter, likhet og sosial utjevning. Den norske velferdsstaten er gradvis utviklet over mange år til det den er i dag: et omfattende system av regler og ordninger som ivaretar norske borgere fra vugge til grav.[5]

---

2 Grunnlovsvedtak av 13. mai 2014.

3 Grunnloven §§ 109, 110 første ledd annen setning og § 104.

4 Utvalget ble nedsatt av Stortingets presidentskap den 18. juni 2009 for å utrede og fremme forslag til en begrenset revisjon av Grunnloven med det formål å styrke menneskerettighetenes stilling i norsk rett. Utvalget, ledet av Inge Lønning, avga sin rapport den 19. desember 2011 (Dokument 16 (2011–2012)).

5 Se nærmere i kapittel 6.

Vi trekker linjer fra tiden rundt hendelsene på Eidsvoll i 1814 til dagens velferdsstat. Hvilke ordninger fantes i 1814 med hensyn til skolegang og hjelp til syke og trengende? Hvilke grunnprinsipper bygget 1814-grunnloven på? Hvilke verdier og prinsipper har vært viktige for den senere utviklingen av velferdsstaten, og i hvilken grad kan disse tilbakeføres til Grunnloven? På hvilken måte skiller den norske grunnloven seg fra andre konstitusjoner hva gjelder rettsstatsforståelse, funksjon og inklusjon av velferdsrettigheter? Hva slags «samfunnskontrakt» og gjensidige forventninger mellom stat og borgere ble etablert ved Grunnloven av 1814, og hvilken «samfunnskontrakt» gjelder i dag mellom staten og borgerne? Disse spørsmålene handler om de nærmere historiske, rettslige og idémessige sammenhenger mellom Grunnloven og dagens norske velferdsstat.

Hovedtema er den gradvise utviklingen fra liberal rettsstat til sosial retts- og velferdsstat de siste 200 år: overgangen fra enevelde til folkestyre med økt demokratisering og likestilling, og overgangen fra en liberal rettsstat (nattvekterstat) til en sosial velferdsstat og anerkjennelsen av et «positivt» frihetsbegrep med statlig ansvar for borgernes velferd i tillegg til de klassiske frihetsrettene. Overgangen fra kommunal og privat veldedighet til offentlige, institusjonaliserte og universelle ytelser og rettigheter har skapt økt sosial trygghet og mer sosial likhet. Til sammen peker disse utviklingslinjene fram mot en ny type relasjon mellom staten og borgerne («samfunnskontrakt») i 2014 sammenlignet med 1814.

Vi anlegger et prosessuelt og idémessig perspektiv for å få fram de store linjene i utviklingen. Det prosessuelle perspektivet knytter seg til fire ideologiske stadier i samfunnsutviklingen: eneveldet, rettsstaten, demokratiet og velferdsstaten.[6] Disse stadiene glir over i og overlapper hverandre, og endringene skjer ikke i store sprang. Likevel representerer de ulike tidsepoker, ideologier og grunnverdier.

I tillegg har vi et tematisk og tverrgående perspektiv eller omdreiningspunkt knyttet til Grunnloven som en overordnet «samfunnskontrakt» mellom staten og borgerne, nærmere bestemt et overordnet verdimessig og rettslig uttrykk for forholdet mellom staten og borgerne, herunder hva som er statens oppgaver og hvordan statsmakten skal organiseres, utøves og avgrenses for å ivareta individenes rettigheter.[7] Den opprinnelige samfunnskontrakten handlet i stor grad om statens ansvar for å sørge for ro og orden og vern mot overgrep og vilkårlig maktbruk, mens borgerne på sin side forpliktet seg til lydighet mot statsmakten.[8] Grunnloven av 1814 gjenspeiler en slik oppfatning, men krever i tillegg respekt for grunnleggende rettsstatlige prinsipper og sivile og politiske rettigheter. «Samfunnskontrakten» anno 2014 omfatter alle disse kravene, men går lenger i kravene til staten. I tillegg til tradisjonelle rettsstatlige krav[9] forventes staten i langt større grad å aktivt ivareta borgernes utvikling og velferd.

---

6 Jf. Torkel Opsahl (se innledende sitat).

7 Se nærmere Synne Sæther Mæhle om dette sentrale begrepet i vestlig filosofi, «Rettsstaten», i Bernt og Mæhle, *Rett, samfunn og demokrati*, Oslo 2007, s. 142–175, på s. 144–146.

8 Ibid.

9 Ibid. og s. 146 f. om grunnprinsipper i rettsstaten.

De lange linjene fra 1814 til 2014 viser at mye er forskjellig, men at det likevel er bånd mellom fortiden og nåtiden, og at Grunnloven knytter forbindelser mellom fortid og nåtid. Denne boken søker å beskrive viktige trekk i utviklingen fra nattvekterstaten i 1814 til dagens norske velferdsstat, og samtidig bidra til en kritisk debatt om innholdet i den moderne norske «samfunnskontrakten» og Grunnlovens rolle i vernet om grunnleggende verdier og rettigheter i velferdsstaten.

Boken er tverrfaglig ved at den er skrevet av forskere med ulik faglig bakgrunn og tilnærming. Den bygger på juridisk, rettshistorisk og samfunnsfaglig kunnskap integrert i en felles faglig fortelling om forholdet mellom Grunnloven, velferdsstaten og sentrale verdimessige og velferdsrettslige spørsmål. Juristene (Holmøyvik, Hatland, Sperr, Gargarella og Aasen) har hovedfokus på analyser av Grunnloven, andre forfatninger, menneskerettigheter og den velferdsrettslige utviklingen, mens samfunnsforskerne (Kildal og Loga) er opptatt av aktuelle verdi- og samfunnsspørsmål knyttet til bestemmelser i Grunnloven. Selv om forfatterne i stor grad har ansvar for ulike kapitler, bindes disse sammen av felles teoretisk forståelsesramme, begrepsbruk og mål. Siktemålet er at alle kapitlene skal kunne leses uavhengig av hvilken faglig bakgrunn man har. Boken er med andre ord ikke skrevet spesielt for jurister eller samfunnsvitere, men tar sikte på den opplyste allmennhet med interesse for velferdsstatens utfordringer, menneskerettigheter og grunnlovsspørsmål. Det er vårt ønske at bokens tverrfaglige metodikk skal gi mer kunnskap og bidra til innblikk i flere sammenhenger enn om boken var skrevet av bare jurister eller bare samfunnsvitere.

Kapittel 2

Sentrale begreper, utviklingslinjer og teoretiske perspektiver

Henriette Sinding Aasen

Begrepene «rettsstat», «nattvekterstat», «folkestyre» og «velferdsstat» danner en rød tråd gjennom bokens ulike kapitler. I det følgende presenteres disse i tilknytning til de utviklingslinjer boken tar sikte på å tydeliggjøre. Tanken er at de lange linjene skisseres her i kapittel 2, mens særlig viktige historiske, politiske og rettslige temaer utdypes i senere kapitler.

Utviklingslinje 1: Fra enevelde til rettsstat

Fra 1380 var Norge i union med Danmark. Da eneveldet ble innført i 1660, ble all makt samlet hos den danske kongen med sete i København. Enevelde innebærer nettopp en absolutt maktkonsentrasjon hos én person eller ett organ (fyrstesuverenitet). I boken *Leviathan* fra 1651 hevdet Thomas Hobbes at eneveldet var nødvendig for å hindre ødeleggende borgerkriger, og derved sikre menneskenes frihet og trygghet. Ifølge Hobbes var «naturtilstanden» en tilstand preget av innbyrdes kamp og krig mellom menneskene, en tilstand som nettopp hindret folk fra å oppleve trygghet og frihet. Han mente at bare ved å overgi all makt til én person eller ett organ som selv ikke var bundet av noen lov, men som til gjengjeld påtok seg å sikre fred, trygghet og frihet, kunne man ha håp om ro og stabilitet i samfunnet.[10] Kongeloven av 1665 bygget på denne filosofien og forståelsen av «samfunnskontrakten», og var grunnlov for Norge fram til 1814.

Et sentralt perspektiv i boken er at Norge gikk fra å være en eneveldig stat til en *rettsstat* basert på prinsippene som ble nedfelt i 1814-grunnloven. Det vil si en stat der myndighetsutøvelsen er basert på lov, og der statsmakten er delt etter konstitusjonelle prinsipper om maktfordeling mellom lovgivende, utøvende og dømmende statsorganer. Rettsstaten er et produkt av opplysningstidens idéer og revolusjoner.

10 Thomas Hobbes, *Leviathan*, Penguin Books 1968.

Den norske 1814-grunnloven var særlig inspirert av amerikanske og franske konstitusjoner og menneskerettserklæringer.[11]

En rettsstat kjennetegnes ved at den beskytter individets grunnleggende rettigheter, først og fremst de klassiske sivile og politiske rettighetene. Også 1814-grunnloven beskyttet slike rettigheter, blant annet gjennom kravet om lovhjemmel for straff og forbudet mot tortur («Pinligt Forhør») i § 96, forbudet mot tilbakevirkende lover (§ 97), bestemmelsene i §§ 99 og 102 om grenser for adgang til fengsling og husundersøkelse, § 100 om trykkefrihet, og vern om den private eiendomsrett (§ 105). Disse bestemmelsene kom inn i Grunnloven under klar innflytelse av opplysningstidens lære om individets ukrenkelige rettigheter.[12] Av de «klassiske» rettighetene er det vernet om etablerte posisjoner og opptjente rettigheter i Grunnloven § 97 som har hatt størst direkte betydning med tanke på rettslig vern av velferdsgoder, for eksempel trygder og opptjente pensjoner.

Utviklingslinje 2: Fra rettsstat til folkestyre

Folkesuverenitet og demokratisering

Grunnloven av 1814 etablerte den nye norske staten i tråd med opplysningstidens rettsstatsprinsipper og i tråd med prinsippet om folkesuverenitet. Folkesuverenitetsprinsippet kommer til uttrykk i Grunnloven § 49: «Folket udøver den lovgivende Magt ved Storthinget». Denne bestemmelsen etablerte en lovgivende nasjonalforsamling bestående av folkevalgte representanter, dannet det konstitusjonelle grunnlaget for det norske demokratiet og åpnet for en stadig bredere folkelig deltakelse i lovgivning og politisk virksomhet.[13] Det nye folkesuverenitetsprinsippet sto i klar kontrast til det gamle prinsippet om fyrstesuverenitet eller delt suverenitet mellom konge og folk.[14]

Selv om likhetstanken sto sentralt i 1814, reflekterte likevel inndelingen av de stemmeberettigede i embetsmenn, næringsdrivende borgere og bønder den gamle standstankegangen.[15] Likhetstanken førte likevel til at et forslag om at kun selveiende bønder skulle ha stemmerett, ikke fikk medhold. Bonderepresentanten Teis Lundegaard uttalte at «det er Manden, men ikke Jorden, som skal tale paa Storthinget».[16] Denne uttalelsen

---

11 Se nærmere kapittel 3. Se også Eirik Holmøyvik, *Maktfordeling og 1814*, Bergen: Fagbokforlaget 2014, s. 29 og s. 106 f.; Anne-Hilde Nagel, «Staten og vernet om menneskerettane», i *Folkestyre? Kritisk lys på 1814-demokratiet*, Bergen: Bodoni Forlag 2014, s. 85–90.

12 Andenæs og Fliflet, *Statsforfatningen i Norge*, s. 72–73.

13 Marthe Hommerstad, «Bonden og stemmeretten – embetsmennene og synet på bøndene», i *Demokratisk teori og historisk praksis* (Sandvik red.), Oslo 2010, s. 105–123 (på s. 107).

14 Se kapittel 3 og Holmøyvik, *Maktfordeling og 1814*, s. 556. Holmøyvik hevder at 1814 var skjæringspunktet mellom to konstitusjonelle epoker.

15 Jon Eivind Myhre, *Norsk historie 1814–1905*, Oslo 2012, s. 126.

16 Hommerstad, «Bonden og stemmeretten – embetsmennene og synet på bøndene», s. 111.

fikk støtte på Eidsvoll og bærer i seg kimen til den demokratiske utviklingen som fant sted i Norge i kjølvannet av 1814.

På 1800-tallet økte antallet fattigfolk uten stemmerett,[17] og andelen stemmerettskvalifiserte sank.[18] En del av forklaringen på dette er at befolkningsveksten skapte en klasse av eiendomsløse som sto utenfor politikken. Marcus Thrane (1817–1890) ble et viktig talerør for denne underklassen. Han utfordret regjeringen og hevdet at Norge ikke hadde en demokratisk forfatning siden flertallet av folket ikke engang hadde stemmerett og siden Norge ble styrt av embetsmenn og velstående bønder.[19]

Trykkefrihet og politisk organisering

Grunnloven av 1814 slo i § 100 fast at «Trykkefrihed bør finde sted». I datidens språkbruk betød «bør» skal.[20] Det ble spesielt slått fast at «frimodige ytringer» om statsformen var tillatt for enhver. Trykke- og skrivefriheten ble sett som et viktig middel til å sette folket og regenten i kontakt med hverandre, slik at de kunne «medele hinanden deres sande Rætfærdige-Meninger-Handlinger og Foredrag».[21] Slik informasjonsutveksling var viktig i lys av de store forskjellene mellom folk i Norge. Riksforsamlingen på Eidsvoll var også en på den tid nokså oppsiktsvekkende blanding av høy og lav, embetsmenn, bønder og kjøpmenn, lærde og ulærde.[22] Til tross for dette var det likevel klare begrensninger på folks rett til å ytre seg, både om religion,[23] kjønnsmoral og politikk. Opptøyer og demonstrasjoner, samt forakt for lov og øvrighet, ble slått ned på. Myndighetene fryktet at tilsvarende uansvarlige «Gjøglerier» som hadde lemlestet og ødelagt friheten i Frankrike og andre europeiske land som følge av revolusjoner, også skulle spre seg til Norge. Det ble skilt mellom opprør, som var forbudt, og lovlige

17 Først i 1919 fikk også mennesker som mottok fattighjelp, stemmerett. I 1868 var nesten en femtedel av innbyggerne i hovedstaden mottakere av fattigstøtte (Myhre, *Norsk historie 1814–1905*, s. 121).

18 Myhre, *Norsk historie 1814–1905*, s. 121. Ifølge Myhre nådde husmannsvesenet en topp i 1860, og forsvant deretter gradvis ved at mange husmenn oppnådde å bli småbrukere med tilleggsnæringer. Mange flyttet også til byene eller utvandret til Amerika (s. 136).

19 Ibid., s. 140–141.

20 Det er derfor juridisk galt når det i bokmålsversjonen av den språklige oppdateringen av Grunnloven nå står at ytringsfrihet «bør finne sted» (§ 100 første ledd, grunnlovsvedtak av 6. mai 2014). Det skulle stått «skal».

21 Sitat fra innspill til Riksforsamlingen fra representanter for allmuen i Gudbrandsdalen, som var opptatt av at kunnskap måtte hentes inn fra ulike deler av landet (Mona Ringvej med henvisning til Fure 1989, *Makten og ordene. Demokrati og ytringsfrihet fra Athen til Eidsvoll*, Oslo 2011, s. 119).

22 Ibid., s. 119–120.

23 Det var forbudt å melde seg ut av statskirken og danne et eget trossamfunn. Den såkalte Konventikkelplakaten, vedtatt av enevoldskongen i København i 1741 for å kontrollere alt religiøst liv i Danmark-Norge, kunngjorde hva slags religiøse møter som kunne tillates, og hvilke møter (konventikler) – kongen la ned forbud mot. Hans Nielsen Hauge ble dømt etter Konventikkelplakaten den 23. desember 1814 (Steinar Supphellen, *Konventikkelplakatens historie 1741–1842*, Trondheim 2012). Først i 1842 ble Konventikkelplakaten opphevet, og i 1851 ble Grunnlovens jødeforbud opphevet.